

Іван ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

НАПРЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ *

ОКРЕСЛЕННЯ ТЕМИ

При обговоренні розвитку українських політичних ідей маємо намір обмежитися новою епоєю, що відповідає XIX і XX ст. Такі хронологічні рамки диктує структура самого об'єкта дослідження. Соціальна думка і політичні ідеології попереднього періоду істотно відрізнялися від тих, що панували в минулому й цьому століттях, і їх вивчення вимагало б іншого методологічного підходу. Кількох прикладів буде достатньо. Політична свідомість на Україні в середні віки (Київська Русь і Галицько-Волинське князівство) виявлялася передусім у релігійно-духовних і династичних відносинах. Політична свідомість в Українській Козацькій державі XVII і XVIII ст. була «станово» обмежена і виявлялась у захисті прав і свобод класу козацтва; до того ж далі відігравали значну роль релігійні та династичні елементи.

На противагу минулим століттям українські політичні ідеї XIX і XX ст. розвивалися в соціальному середовищі, у якому зникали давні спадково-майнові ознаки, а традиційний сільський спосіб життя поступово руйнувався і на зміну йому поставало індустріальне суспільство. Головними напрямками української соціальної думки в минулому та в першій половині нашого століття були націоналізм, демократизм, лібералізм, консерватизм, соціалізм, комунізм і фашизм. Усі вони є типово «новими» ідеологіями, характерними і для інших європейських народів, однак на Україні згадані напрями набрали специфічної форми. Особливий характер нової української політичної та соціальної думки великою мірою визначався умовами життя народу під чужоземним пануванням і боротьбою за своє самостановлення як нації. Ця особливість стає ще виразнішою, коли порівнюємо розвиток української і російської ідеологій. Україна зазнавала впливу таких російських інтелектуальних і політичних течій, як декабризм, панславізм, народництво і марксизм, але в українському середовищі вони набули особливого характеру. Однак Україна діставала ідеологічне натхнення не тільки з Росії чи через неї. Важливими були також польський та австро-німецький впливи, канали прямих інтелектуальних контактів із Заходом, а також певний суто місцевий феномен.

Спочатку все ж зробимо кілька коротких зауважень щодо стану вивчення історії нової української політичної та суспільної думки. Цю тему ще майже не опрацьовано, вона — неораний переліг. Їй не присвячено ні одного серйозного наукового дослідження. Що ж до праць минулого періоду — нарис Юліана Охримовича «Розвиток української національно-політичної думки» (Львів, 1922), то ця робота є тільки нарисом, хоч і блискучим;

* Перекладено за виданням: Rudnytsky I. L. *Essays in Modern Ukrainian History*/Ed. P. L. Rudnytsky.— Edmonton, 1987.— P. 91-122.

до того ж вона сягає лише 1870-х рр. Інші праці з історії української літератури, історіографії та філософії, такі, як прекрасне дослідження Дмитра Чижевського «Нариси з історії філософії на Україні» (Прага, 1931), мають загальний характер і тільки частково стосуються нашої теми. Дуже важливі оригінальні джерела: праці українських соціологів і публіцистів, а також програми й заяви політичних партій і рухів. Однак не було видано збірників праць таких визначних представників української політичної думки, як Михайло Драгоманов, Вячеслав Липинський, тому дослідник змушений шукати перших видань, не завжди легкодоступних. За невеликими винятками, майже немає також публікацій документів про ідеологію і діяльність українських партій та інших політичних організацій. Такий незадовільний стан справ є наслідком несприятливих умов.

До першої світової війни XIX ст., з історичного погляду, було ще сучасністю і тому не годилося для об'єктивного наукового дослідження. За царату потрібна була обережність, щоб уникнути втручання влади. Перспективним видався початок вивчення історії соціальних рухів і думки в Радянській Україні 1920-х рр., але сталінізм різко обірвав ті благородні починання. Після трьох десятиліть занепаду дослідження в цій сфері було відновлено, але в дуже скромних масштабах, ще досить несміливо. Серед симпозіумів, що проводилися в той час, з'явилися і такі, як «З історії філософської думки на Україні» та «З історії економічної думки на Україні». Але більшість виступів своєю якістю не справляла великого враження. Особливо прикрий той факт, що ні Академія наук, ні інші наукові установи УРСР майже не друкували праці навіть тих українських суспільних діячів, філософів, істориків, економістів, що працювали до 1917 р. і офіційно вважалися «революціонерами-демократами» та «прогресивними». Таким самим був підхід до документів, що стосувалися історії політичних рухів. У цьому плані разючою є відмінність між Росією і Україною. Наприклад, праці дореволюційних немарксистських російських істориків Соловйова і Ключевського перевидавали масовими тиражами; російські наукові заклади без вагань видають мемуари царських державних діячів, таких, як Валувєв чи Вітте, і це тоді, як історія революційного руху в Росії XIX ст. висвітлена дуже добре. Складається враження, що комуністичний режим не сприяє науковому дослідженню, яке могло б піднести усвідомлення українським суспільством того, що воно є інтелектуальним спадкоємцем свого минулого.

Є певні підстави вважати, що цінні недруковані матеріали з історії політичного руху і соціальної думки на Україні дореволюційного періоду ще досі заховані в радянських архівах. За царату, особливо напередодні 1905 р., через несприятливі умови багато трактатів, памфлетів, записок, сатиричних віршів розповсюджувалися тільки в рукописах, так і не побачивши світ у друкованому вигляді. Плекаймо надію, що колись такі матеріали стануть доступними й історія новітньої української соціальної думки постане в новому світлі, а саме як розвиток ідей, який має традиції більшої тягlosti, цілісності та послідовності, ніж це видається тепер.

ЧОТИРИКОМПОНЕНТНА СТРУКТУРА

Розвиток нової української соціальної та політичної думки не можна правильно зрозуміти, якщо розглядати його як просту лінійну послідовність. Цієї помилки часто припускалися українські письменники, які, строго

визначаючи свою приналежність до певного напрямку або школи мислителів, подавали цю течію як основну, заперечуючи при цьому вартість і законність інших напрямів в інтелектуальній історії своєї нації.

Така схильність особливо виявляється в тому, як різні автори підходять до історії української революції 1917—1921 рр. Для однієї групи письменників єдиним правдивим виявом волі українського народу була Українська Народна Республіка, тобто влада, представлена Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою. За іншою інтерпретацією, «справжня» українська держава існувала лише під час Гетьманату 1918 р., очоленого Павлом Скоропадським. Існує також третя школа, для якої єдиним законним виразником інтересів українських трудових мас, робітників і селян, був уряд Української Радянської Республіки. Кожна з трьох шкіл намагається монополізувати історію української революції (принаймні в позитивному і конструктивному плані), при цьому на повен голос приносячи суперників. Необгрунтованість таких однобоких підходів очевидна: історія української революції — це сукупність сил, дійсно притаманних українському народові в ті роки. Це твердження треба розглядати також у широкому контексті історії новітньої української суспільної та політичної думки.

Основне евристичне припущення цієї праці таке. Розвиток нової української суспільної думки треба розуміти не як єдиний потік, а радше як процес, що охоплює кілька паралельних і виразних, хоча взаємозв'язаних і взаємозалежних, напрямів. Серйозний дослідник зобов'язаний, попри свої симпатії, не віддавати перевагу якомусь одному напрямку, а постаратися осмислити всі, беручи до уваги позитивний внесок і хиби кожного з них.

Запропонований підхід можна проілюструвати прикладами з історії інших країн. Із XVII ст. в політичній думці Англії панували такі протилежні течії, як кавалери і круглоголові, торі і вігі, консерватори і ліберали та, нарешті, консерватори і лейбористи. У німецькій історії XVIII—XIX ст. виявляємо протистояння католицької Австрії і протестантської Пруссії, кожна з яких заставляла, що представляє «справжню» Німеччину. У Франції XVIII ст. паралельними напрямками були легітимізм, орлеанство, бонапартизм, республіканство та соціалізм, про жоден з яких не можна сказати, що він більш французький, ніж інші.

У новій українській соціально-політичній думці можемо виділити чотири головні напрями: демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний. Перші два панували тільки до першої світової війни, а два останні виникли після революції. Ці чотири напрями можна класифікувати двоєю: з одного боку, народництво і комунізм як «ліві», а консерватизм й інтегральний націоналізм — як «праві»; а з другого боку, між народництвом і консерватизмом існує зв'язок у тому, що обидва плюралістичні, а комунізм й інтегральний націоналізм поділяють тоталітарний світогляд. Це показано нижче на схемі.

Плюралізм	Лівий	Правий
	Народництво	Консерватизм
Тоталітаризм	Комунізм	Націоналізм

Запропонований чотирикомпонентний поділ може служити «орієнтовальною картою» для того, хто не хоче заблукати у лабіринті політичних

рухів і шкіль соціальної думки на Україні. Цей поділ, однак, умовний, бо кожен із чотирьох основних напрямів включає — або у хронологічній послідовності, або однозначно — кілька партій, фракцій і груп, а також різноманітні відтінки поглядів. Українське політичне життя часто було обтяжене схильністю до надмірної фракційності, проте це більше стосується Східної та Центральної України, ніж Західної, бо царський уряд, принаймні напередодні 1905 р., не давав українському народові можливості для вільного громадянського самовизначення, яка існувала за конституційної влади Австрії. Внаслідок цього політичний рух на Російській Україні було загнано у підпілля і зведено до маленьких неформальних гуртків та окремих політичних груп, між якими часто не було контактів. Це стосується, тим більше, й умов за Радянської влади, коли, навіть у порівняно ліберальні 1920-ті рр., політичну думку, відмінну від загальноприйнятої, можна було висловити тільки у формі натяків, засобами езопівської мови — в поезії, прозі, літературній критиці, наукових працях.

Уже сам той факт, що український народ жив у різних державах (Російській та Австро-Угорській імперіях — до першої світової війни і в СРСР, Польщі, Румунії та Чехо-Словащині — у міжвоєнний період), спричинив формування політичних організацій відповідно до територіальних поділів, залежно від специфічних умов кожної держави. Однак — і на цьому треба наголосити — всі чотири напрями політичної думки були всеукраїнськими за характером, вони охоплювали, з різним ступенем інтенсивності, всі територіальні частини. Наприклад, визначні представники народництва Драгоманов і Грушевський, які родом були із східно-центральної України, мали вирішальний вплив на розвиток Галичини. Існує помилкова думка, що інтегральний націоналізм був властивим тільки західноукраїнським землям. Очевидно, що концепція, яка викристалізувалася у 1920—1930-ті рр., не могла проникнути на Радянську Україну відкрито. Однак головний ідеолог інтегрального націоналізму Дмитро Донцов був емігрантом зі Східної України, і серед провідних діячів цього руху бачимо кількох вихідців зі Східної України.

Висловлюючи прикінцеве методологічне твердження, зізнаємося, що не дотримуємося марксистської теорії, яка розглядає політичні ідеології як безпосереднє відображення економічних інтересів класів. Неважко приписати, наприклад, консерватизм дворянам-власникам, а комунізм — промислового робітничому класові, але така інтерпретація була б надто спрощена. У радянській ідеологічній літературі часто натрапляємо на термін «буржуазний націоналізм», та це радше формула образливої лайки, а не повновартісна категорія. Український інтегральний націоналізм, хоч би як ми його розглядали, не є ідеологічною надбудовою (здебільшого неіснуючої) національної буржуазії. Само собою розуміється, що соціальні та політичні ідеї не виникають з нічого, а розвиваються в конкретному соціальному середовищі. Однак відносини між напрямками думки, з одного боку, і соціальними класами та групами економічного впливу, з другого, надзвичайно складні; хоча до певної міри й зумовлені соціальним оточенням, ідеології все ж мають також свою, незалежну динаміку. Головну роль у формуванні й розвитку політичних ідей на Україні, як і в інших сучасних східноєвропейських народах, відіграла інтелігенція — особливий соціальний пласт, що переступає межі економічних класів. Отже, маємо суперечливі школи політичної філософії, які підтримували представники інтелігенції, соціальне походження й умови життя котрих були часто цілком подібними.

У цій праці далі переходимо до окремого обговорення всіх чотирьох згаданих напрямів. Обсяг дослідження дає змогу охарактеризувати їх тільки у найстислішому вигляді.

НАРОДНИЦТВО

Нові демократичні політичні та соціальні ідеї виникли на Україні в 1820-х рр. слідом за декабристським рухом. З погляду еволюції української думки, типовим було Товариство об'єднаних слов'ян, чия програма поєднувала непримиренну ворожість до кріпацтва з ідеєю демократичної панслов'янської федерації.

Напрямок демократичного народництва дозрів на час існування в Києві у 1846—1847 рр. Кирило-Мефодіївського братства, гуртка молодих інтелігентів. Головним теоретиком цього товариства був Микола Костомаров (1817—1885), обдарований історик, який згодом заснував народницьку школу української історіографії. З цим товариством також був пов'язаний Тарас Шевченко (1814—1861), геніальність якого зробила його найвпливовішою постаттю в інтелектуальному житті новітньої України.

Новим елементом в ідеології Кирило-Мефодіївського братства, порівняно з його попередниками-декабристами, був український націоналізм. Появу його викликало українське культурне відродження у перших десятиліттях віку, пов'язане здебільшого з Харківським університетом, відродження, яке, хоч і не мало політичного спрямування, розбудило і ентузіазм до «народу», і усвідомлення української етнокультурної ідентичності. Програма Кирило-Мефодіївського братства, що становила синтез романтичного націоналізму з радикальними політичними й соціальними ідеями, які виходили з декабристського руху, була сповнена духом палкої християнської віри. Кириломефодіївці бачили культурне відродження своєї країни у визволенні селянських мас; їхньою метою була незалежна українська республіка в межах федерації слов'янських народів і новий суспільний устрій на християнських принципах свободи, справедливості й рівності. Світогляд Кирило-Мефодіївського братства творив таку інтерпретацію історії, в якій демократичні традиції України (втілені в козацтві) вигідно протиставлялися аристократичній Польщі й самодержавній Московії-Росії.

Принципи Кирило-Мефодіївського братства служили ідеологічним орієнтиром українському національному рухові другої пол. XIX—поч. XX ст. Від 1860-х рр. до 1905 р. організаційна структура руху становила мережу «громад» — напівконспіративних гуртків ліберально-народницької інтелігенції. Керівником руху громад був Володимир Антонович (1834—1908), видатний історик, засновник київської історичної школи. Починаючи з 1860-х рр. народництво поширилося на Галичину, де його представників називали народовцями.

Видатним представником української політичної думки другої пол. XIX ст. був Михайло Драгоманов (1841—1895). Від кириломефодіївців він відрізнявся послідовно позитивістським і світсько-філософським світоглядом. Драгоманов був соціалістом немарксистського напрямку і перебував під впливом Прудона. Він опрацював ґрунтовні пропозиції щодо конституційної реорганізації Росії на засадах федерації з твердими гарантіями особистих громадянських прав та із самоврядуванням для всіх регіонів і національ-

ностей. Драгоманов сподівався забезпечити національні інтереси України через федералізацію існуючих держав — Росії й Австро-Угорщини.

Перші українські політичні партії з'явилися в Галичині у 1890-х рр. Основними були націонал-демократи і радикали. Перша партія була широкою коаліцією, чия платформа включала пункти партійної програми демократичного націоналізму і соціальних реформ. Друга, заснована за безпосередньою участю Драгоманова, була партією аграрних соціалістів і війовничих антиклерикалів. Визначним виразником демократичної думки в Галичині був Іван Франко (1856—1916). Людина енциклопедичних знань, Франко прославився як поет, прозаїк, історик, літературознавець, критик, блискучий публіцист. Один із засновників радикальної партії, він поступово відійшов від федералістської концепції свого вчителя Драгоманова і став одним із перших речників ідеї повністю незалежної демократичної української держави.

На східно-центральної Україні перші політичні партії стали з'являтися тільки на зламі століть, особливо після революції 1905 р., однак існування їх мало нестійкий характер. Основними угрупованнями були соціал-демократи, соціалісти-революціонери і радикал-демократи, які в 1917 р. стали називатися соціалістами-федералістами. Усі вони були підрозділами широкого демократично-народницького напрямку; це також стосується українських соціал-демократів, хоча вони офіційно прийняли марксизм. Найвидатнішим інтелектуалом того покоління був Михайло Грушевський (1866—1934), учень Антоновича, останній і найбільший фахівець серед українських істориків народницької школи, відомий також як організатор наукових досліджень і політичний публіцист. Грушевський спочатку був пов'язаний з радикал-демократами, але поступово звернув вліво і під час революції приєднався до соціалістів-революціонерів. Ще варто згадати ім'я Миколи Порща (1877—1944), теоретика соціал-демократів, який уміло, економічними аргументами, захищав ідеал української автономії.

У політичній думці демократично-народницького руху можна виділити два виразні складники: прагнення до громадянської і національної свободи, а також прагнення до соціальної справедливості. Із цих компонентів другий був, мабуть, більше виражений, ніж перший. Турбота про соціально-економічні інтереси знедолених мас, поєднана з прагненням до рівноправності, становила ідеологічний лейтмотив цього напрямку. З другого боку, наполягання Драгоманова на важливості відповідної й добре спланованої структури демократичних утворень не залишили тривкого сліду. Змагання до волі в українському народництві було ширим, але його зміст спочатку був сповнений негачі — полум'яної ненависті до гніту царського самодержавства. Розуміння «правил гри» в успішній демократичній системі та обмежень, до яких неодмінно вдається правлячий уряд, залишилося недорозвинутим.

Кульмінація у демократично-народницькому напрямку настала у 1917 р. Революційний парламент України, Центральна Рада, був прямим спадкоємцем тієї лінії розвитку, яку започаткувало Кирило-Мефодіївське братство. Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку, першим президентом якої був Грушевський. Після проміжного періоду — консервативного уряду в 1918 р., так званого Гетьманату, Українську Народну Республіку наприкінці того ж року було відновлено. Тепер її очолила колективна Директорія, головою якої був Володимир Винниченко (1880—1951), соціал-демократ, відомий як прозаїк і драматург. На зміну йому став Симон Пет-

люра (1879—1926), колишній журналіст соціал-демократичного спрямування. Ім'я Петлюри в історії асоціюється з воєнною боротьбою 1919—1920 рр. за збереження незалежної демократичної української держави.

Міжвоєнний період був часом занепаду українських демократичних сил. Їх придушено на Радянській Україні, хоча у 1920-х рр. інтелігенція демократично-народницького світогляду далі відігравала помітну роль у культурному житті країни. На Західній Україні, яка була захоплена Польщею, традиційні демократичні партії залишилися офіційними виразниками інтересів українського суспільства аж до початку другої світової війни. Але їхня позиція була атакована і захитана з піднесенням спочатку комунізму, а потім інтегрального націоналізму. Занепад української демократії був наслідком частково того, що вона несла на собі вину за падіння української незалежної держави у 1917—1921 рр., а частково — загальної кризи європейської демократичної системи і становлення тоталітарних режимів лівого і правого ухилів.

КОНСЕРВАТИЗМ

Першим виразом нової української консервативної думки була «Історія Русів» (руси тут у значенні «українці як спадкоємці Київської Русі») — анонімний історико-політичний трактат, написаний приблизно 1800 р. Ця праця у формі історичного викладу, прикрашеного елементами художньої літератури, формулювала концепцію українського «історичного легітимізму»: за Переяславським договором (1654) українська нація добровільно прийняла сюзеренітет російського царя з гарантією повного самоврядування; Росія багато разів порушувала договір, однак це не послабило настійної вимоги України відновити конституційні права, які автор ототожнює з традиційними свободами і привілеями класу козаків. «Історія Русів» широко розповсюджувалася в рукописах, була дуже популярна і мала тривалий вплив на українську історичну і політичну думку. Його можна простежити у програмних документах Кирило-Мефодіївського братства та у творах Т. Шевченка. «Історія Русів» відображала спосіб мислення значної частини знаті на Лівобережній Україні — нащадків козацької старшини. Мрії про відродження автономної козацької держави збереглися в тих колах десь до середини століття.

Протягом другої пол. XIX ст. українські землевласники, схильні до консерватизму, знайшли поле для докладання зусиль в організації земств; вони також підтримували фінансово українську культурну діяльність і мали контакти з поміркованими представниками руху громад. Однак консервативні сили були неспроможні протиставити переважаючому демократично-народницькому напрямку свою певну цілісну політичну програму. Історичний легітимізм і концепція «державних прав», що базувалася на Переяславському договорі, застаріли, тож не було ніякої нової ідеї, яка б могла замінити їх. Цю невдачу можна пояснити, мабуть, тим, що українська знать відчувала династичну відданість царському тронові, така вірність не перешкоджала українському територіальному патріотизмові, але позбавляла політичне мислення знаті вміння зосередитися на проблемах своєї нації.

Винятком з інтелектуальної стерильності консерватизму тієї епохи був

Пантелеймон Куліш (1819—1897), блискучий і різножанровий письменник. Колишній кириломефодієвець, Куліш поступово перейшов на крайню праву позицію, з якої критикував товаришів своєї юності — Шевченка і Костомарова. Куліш відчував слабкі місця народницької ідеології: наївне захоплення селянином, виправдання руйнівних та реакційних народних заворушень, а також упередженість до еліти, яка конче потрібна для культурного та політичного життя кожного цивілізованого суспільства. Однак він не міг представити конструктивну альтернативу народництву, а ідіосинкретична і гостра полемічність тільки сприяли його ізольованості.

На зламі століть Микола Міхновський (1873—1924), адвокат із Харкова, зробив цікаву спробу відродити історико-юридичну програму «Історії Русів». У брошурі «Самостійна Україна» (1900) він закликав співвітчизників розпочати боротьбу за відновлення «Переяславської конституції». Однак його звернення не мало широкого резонансу тому, що народництво ставило природні права, які базуються на етнічному націоналізмі, понад історичні права й об'єктивні аргументи.

У Галичині, де греко-католицька церква була головною національною установою, консерватизм був сильнішим, ніж на східно-центральной Україні. Греко-католицьке духовенство становило напівспадковий клас, який способом життя нагадував дрібних дворян. Політичний дебют галицьких українців відбувся під час революції 1848—1849 рр. У той час їх очолювало здебільшого духовенство, а їхня політика була прогабсбурзькою, соціально поміркованою. У другій половині століття виразниками консервативного напрямку виступали так звані старі русини, або русофіли. Піднесення народництва і нового українського націоналізму поступово значно зменшили вагу старорусинської фракції. Але поміркованіші представники народовців були схильні до консерватизму. Те саме можна сказати про їхніх послідовників, націонал-демократів, провідну українську партію Галичини, організовану в 1890-х рр. Галицький консерватизм був не стільки виробленою докладно філософією, скільки радше способом мислення, яке могло уживатися з демократичними принципами. Його вияви — відданість правовим парламентським методам політичної боротьби, твереза поміркованість й інстинктивна повага до представників влади. Галицька консервативна ментальність проявилася у роки революції та боротьби за національну незалежність. «Західні області Української Народної Республіки» в 1918—1919 рр. офіційно дотримувалися тих самих демократично-народницьких принципів, що й наддніпрянська Українська Народна Республіка, але насправді уряд Західної України проводив помірковану політику, уникав екстремістських соціальних експериментів і щиро поважав закон та порядок.

Кульмінацією консервативного напрямку на східно-центральной Україні був уряд гетьмана Павла Скоропадського в 1918 р. Гетьманат, без сумніву, завдячував своє існування німецькій окупації, однак він також мав підтримку незадоволеного радикалізмом Центральної Ради консервативного та поміркованого пласту українського суспільства. Слід врахувати той факт, що після падіння російської монархії консервативні елементи на Україні звільнилися від своїх вірогідних обов'язків щодо династії Романових і тепер змогли спрямувати свою відданість на Українську Державу, яка, згідно з твердженням її творців, була відродженням традиційного козацького політичного устрою XVII—XVIII ст. Із відступом німецької армії Гетьманат

Виданс Р. У. П. — Ч. 1.

Самостійна * * Україна

ПРОМОВА.

—
Ціна 20 сот.
—

ЛЬВІВ 1900.

Видас Е. Косевич.

З „Друкарні Удзювої“ уа Ляцого ч. 8

Титульна сторінка праці М. Міхновського «Самостійна Україна».
Львів, 1900 р.

затопила нова хвиля демократично-народницьких сил, проте консерватизм зберіг за собою місце у спектрі українських політичних напрямів.

Однією з несподіванок у недавній історії України був раптовий розквіт консервативної думки у міжвоєнний період. Такий розвиток ідей проходив на землях Західної України за межами СРСР і в українській діаспорі в Західній Європі та Північній Америці. Він значною мірою зумовлений впливом Вячеслава Липинського (1882—1931), який належав до польської шляхти з Правобережної України і вже в юному віці зідентифікував себе з українською національною справою. У своїх історичних працях (деякі з них друкувалися перед війною) Липинський запропонував зовсім нову інтерпретацію української історії. Народницькі історики від Костомарова до Грушевського розглядали велике антипольське повстання сер. XVII ст., очолене гетьманом Богданом Хмельницьким, як виступ самих мас. Липинський, з одного боку, наголошував на участі вищих класів, русинських шляхтичів Польсько-Литовської держави, які забезпечили козаків освіченим і політично обміркованим керівництвом, а повстання Хмельницького, в інтерпретації Липинського, ставило собі за мету створити українську козацьку державу. Досвід революції 1917 р. і втрата Україною незалежності перетворили Липинського в соціолога та політичного мислителя. Його соціологічна концепція, хоч і була загалом оригінальна, у певних аспектах нагадувала позиції Вільфредо Парето і Гаetano Моска; основи його філософії все ж були близькі до положень Берке і Токвіля. Липинський обстоював незамінні функції еліти в кожному організованому суспільстві, а особливо у кожній державі. Він вірив, що здоровий соціальний розвиток вимагає рівноваги між силами зміни і стабільності, свободи і влади. Він бачив майбутню незалежну Україну як конституційну монархію з диференційованою класовою структурою і гегемонією класу заможних селян. Хоча деякі ідеї Липинського були явно анахронічними (наприклад, відстоювання політичних претензій родини Скоропадського), багато його глибоких положень треба розглядати як тривкий внесок у збагачення української політичної і соціальної думки. Липинський був центральною постаттю серед видатних представників інтелігенції. Деякі з них заслуговують персональної згадки: історики Дмитро Дорошенко (1882—1951), Степан Томашівський (1875—1930) та Василь Кучабський (1895—1945) (всі вони були також активними публіцистами); Осип Назарук (1883—1940); мабуть, найблисучіший український політичний журналіст міжвоєнного часу.

Отже, можемо констатувати парадоксальний факт, що із чотирьох основних напрямів української політичної думки консерватизм, найслабший за своєю фізичною силою і підтримкою в масах, був саме тим напрямом, що зробив найбільший інтелектуальний внесок протягом нинішнього століття.

КОМУНІЗМ

Радянській історіографії, незважаючи на великі зусилля, не вдалося знайти дореволюційних коренів походження українського комунізму. Без сумніву, більшовицькі групи існували на Україні й до 1917 р., але вони поповнювали своє членство з міських етнічних меншостей — росіян і зрусифікованих євреїв. Та невелика кількість етнічно українських більшо-

виків була цілком поза національно-визвольним рухом своєї країни. Неможливо назвати ні одного більшовика, який би до 1917 р. вніс хоча б найменший внесок в українську літературу, науку чи соціальну думку.

Український комунізм є відгалуженням — хоча цей факт гаряче заперечує радянська історична наука — національної революції 1917 р. Саме сила і масовий характер українського визвольного руху змусив Леніна і керівництво Комуністичної партії звернути увагу на українські національні прагнення. Перший радянський уряд на Україні, так званий Народний Секретаріат, було створено у грудні 1917 р. як противагу Центральній Раді. Якби не було незалежної демократичної Української Народної Республіки, сумнівно, чи з'явилась би колись Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Більшовики українського походження, однак, не залишилися байдужими до національного відродження рідної країни. Зберігаючи відданість своїй партії та ідеології марксизму-ленінізму, вони також почали усвідомлювати себе українцями. Окремі більшовицькі групи на Україні були об'єднані у спільну організацію в 1918 р., хоча Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) залишилася регіональною частиною російської партії, цілком підпорядкованою центральному керівництву в Москві. Національний елемент у КП(б)У зміцнів із влиттям до неї декількох колишніх українських соціал-демократів та українських соціал-революціонерів (лівого крила демократично-народницького напрямку), які в процесі революції порвали зі своїми партіями. Таким чином старі більшовики українського походження, національна свідомість яких активізувалася, а також колишні соціал-демократи й есери, що стали комуністами, поступово надали КП(б)У виразнішого місцевого характеру, якого їй спочатку бракувало. Попри це, українці серед членів КП(б)У аж до 1920-х рр. залишалися чисельно у меншості.

Комунізм — єдиний із чотирьох основних напрямів української політичної думки, який може заявити про свій успіх. Все-таки сьогодні існує Українська Радянська Республіка, тоді як Українська Народна Республіка Грушевського і Петлюри й Українська Держава гетьмана Скоропадського впала за порівняно короткий час. Але такий явний комуністичний триумф має один дуже сумнівний аспект: він завдячує передовсім військовій інтервенції Радянської Росії. У цьому плані існує принципова різниця між українським і російським комунізмом. У Росії більшовики були законними спадкоємцями революційних традицій їхньої нації, і вони захопили й утримали владу власними силами. А на Україні, навпаки, комуністичний режим ще слабо пустив коріння у місцеві традиції, і його неможливо було встановити без «братньої допомоги» російської Червоної Армії. Таким чином, українські комуністи ніколи не були господарями у власному домі, і їм випала невдячна роль посередників між своїм народом і правителями у Москві.

Все ж 1920-ті рр. засвідчили значний зріст українського комунізму. Молодше покоління інтелігенції в Українській РСР відчувало, що традиційний народницько-демократичний світогляд став застарілим і провінційним. Комуністична ідеологія манила їх своїм динамізмом, видавалася науково обгрунтованою, такою, що має світові перспективи. На українських комуністів силою обставин падала відповідальність за захист національних і державних інтересів своєї батьківщини. У той час Радянська Україна ще

мала певну долю автономії, особливо в питаннях освіти і культури, і можна було вірити у справедливість початого процесу побудови української соціалістичної нації. Вражаючими були культурні досягнення — в літературі, науці і мистецтві — за десятиліття 1923—1933 рр. Цю культурну роботу в основному проводила непартийна інтелігенція, вихована ще в старих демократичних традиціях, але офіційно цей процес підтримували українські комуністи. Досягненням, яке їм передовсім треба захувати, була українізація міського життя. Дореволюційний український рух був ідеологічно й організаційно спрямований на сільську місцевість, а міста залишалися незайманою територією. Тепер, уперше в новій історії, українська культура набула міського характеру, а міста поступово стали більше українськими за мовою і загальним укладом життя.

Доказом життєспроможності українського комунізму в 1920-х рр. був той факт, що він міг поповнювати своє членство і поза межами СРСР, де за його спиною не було могутньої держави. Комуністичні та прорадянські симпатії були дуже відчутні серед українців у Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині, емігрантів у країнах Західної Європи, українських поселенців у Сполучених Штатах і Канаді. Прихильність до комунізму, попри звичні економічні невдоволення, була до певної міри виявом патріотичних почуттів: позитивні національні досягнення в Українській РСР були привабливим контрастом до гніту та приниження, яким підлягали українці в інших країнах, особливо під шовіністичним і дразливим польським пануванням у Галичині та на Волині. Поширення прорадянських симпатій також відображало кризу традиційного демократично-народницького світогляду. Звичайно, було симптоматичним те, що деякі колишні провідні діячі Української Народної Республіки, такі, як Грушевський і Винниченко, проголосили свою прихильність до радянської системи; перший навіть повернувся в Українську РСР.

Але розвиток Радянської України був приречений на зіткнення з московським централізмом. Порушення державних і національно-культурних прав Української Республіки — прав, номінально гарантованих партійною програмою і радянським законом, викликали реакцію деяких українських комуністів. Таким було походження так званого націоналістичного ухилу в межах КП(б)У, який часто виникав протягом 1920-х рр. Сам той факт, що були такі комуністи, які хотіли захищати права своєї нації, доходячи аж до конфлікту з Москвою, доводив, що комунізм став українським політичним напрямом, а не просто знаряддям російського імперіалізму, як часто стверджували українці-антикомуністи. Водночас такі ухили відображали трагічну дилему українських комуністів — складність поєднати дві несумісні відданості: з одного боку, партії, яка вимагає повного підпорядкування, а з другого — своїй нації.

Основною працею українського «національного» комунізму був трактат Сергія Мазлаха і Василя Шахрая «До хвили. Що діється на Україні і з Україною» (1919). Ця праця містила нещадну критику двозначної політики більшовиків стосовно України і закінчувалася програмою незалежної Української Радянської Республіки, з'єднаної з Радянською Росією та іншими соціалістичними державами на основі справжньої рівності, та окремої Української Комуністичної партії, пов'язаної з російською партією лише через Комуністичний Інтернаціонал. Серед багатьох націоналістичних ухилів у КП(б)У найцікавішою з інтелектуального погляду, мабуть, була справа Миколи Хвильового. Хвильовий (1893—1933), відомий комуністичний про-

заїк і есеїст, змінився з прихильника режиму на його гострого критика. Дуже обдарована людина, що мала великий вплив на молодь та інтелігенцію, Хвильовий проповідував переорієнтацію культури Радянської України на Захід, далі від Росії. Націоналістичний ухил в Українській РСР мав відгук і серед українських комуністів в інших країнах. Так, більшість Центрального Комітету підпільної Комуністичної партії Західної України була на боці національної опозиції в КП(б)У.

Крах українського комунізму настав у 1930-х рр. Фактично, Сталін провів чистку в усьому старому складі керівництва КП(б)У. Вона зачепила не лише тих, котрих раніше вважали ухильниками, але й тих, що колись повністю підтримували офіційну лінію партії. Однією із перших жертв, доведених до самогубства, був Микола Скрипник (1872—1933), переконаний лєнінець, який протягом багатьох років був авторитетним фахівцем з політики партії у національних питаннях. Панування сталінського терору, штучний голод 1933 р., відновлення курсу на русифікацію в Українській РСР були нещадним ударом по українському комунізму. Переконливим показником розпаду комунізму як власне українського напряму був швидкий і безповоротний занепад прорадянських симпатій серед українців за межами СРСР. Напередодні вибуху другої світової війни комуністичний рух у Галичині й на Волині повністю втратив своє значення, зберігши деякий вплив тільки на Закарпатті (у Чехо-Словаччині), яке було найбільш відсталим у національному розвитку з усіх українських земель.

ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Передусім потрібно з'ясувати питання семантики. В англійській мові термін «націоналізм» вживається для позначення будь-якого свідомого прагнення до національного самовизначення. У такому широкому розумінні українські патріоти всіх ідеологічних відтінків — демократи, консерватори і навіть «націонал»-комуністи — можуть визначатись як націоналісти. Однак в українській політичній термінології цьому слову звичайно надається особливий, фанатичний відтінок для означення сильної, войовничої і виключної відданості своїй нації. Щоб уникнути непорозуміння з термінологією і для того, щоби ясно розмежувати широке і вузьке розуміння слова «націоналізм», надалі вживатимемо термін «інтегральний націоналізм».

Націоналістичний напрям зародився у 1920-х рр. як реакція на поразку в боротьбі за українську національну незалежність. Ядром цього руху були ветерани української армії, особливо молоді офіцери, котрі не змірилися з фактом поразки і вирішили продовжити збройну боротьбу за національне визволення революційними, підпільними засобами. Для цього вони вже у 1920 р. створили таємну Українську військову організацію (УВО), комендантом якої був полковник Євген Коновалець (1891—1938). Спочатку УВО задумувалась як безпартійна організація і включала людей різних політичних переконань.

Друге джерело формування інтегрального націоналізму слід шукати в колах молоді інтелігенції, переважно студентів, у Львові, Празі, Відні. У двох останніх містах у 1920-х рр. були великі українські громади. Проблемою, яку гаряче обговорювали у цих групах, було встановлення причин недавнього падіння української державності. Керівників Української Народ-

ної Республіки звинувачували у «м'якості» та в тому, що гуманітарними й космополітичними ідеями вони нібито відвернули енергію народу від найвищої мети — національної незалежності. Щоб виправити хиби своїх народницьких попередників, націоналісти запропонували виховувати «новий дух», що характеризувався безкомпромислою войовничістю та рішучим ствердженням примату національного самоінтересу.

Публіцистом, який мав вирішальний вплив на формування ідеології українського інтегрального націоналізму, був Дмитро Донцов (1883—1973). Родом із Наддніпрянської України, він вчився у Петербурзі, а згодом поселився у Львові, де став редактором впливового місячника «Літературно-науковий вісник». У трактаті «Націоналізм» (1926), у численних статтях та памфлетах Донцов, блискучий полеміст, захищає філософію «національного волюнтаризму», яка частково впливає з філософії Ніцше. Донцов несе основну відповідальність за надання ідеології українського інтегрального націоналізму войовничо-ірраціонального, антинаукового і волюнтаристського ухилу. Характерною рисою позиції Донцова була його незмінна відраза до Росії, не тільки до царської або радянської держави, а й до російського народу і його культури (слід зазначити, що для західних українців, серед яких працював Д. Донцов, першим національним ворогом була не Росія, з якою вони мали досить незачиний досвід відносин, а Польща). З самого початку Донцов розпочав кампанію проти прорадянських симпатій, що були поширені в той час у Галичині та на Волині. Подальший трагічний розвиток подій у Радянській Україні лише підтвердив передбачення Донцова, а отже, зміцнив його авторитет. Донцов також багато працював у галузі літературної критики, до чого мав справжній дар. Він згуртував навколо свого журналу відомих поетів і прозаїків, котрі справили помітний вплив на розвиток новітньої української літератури.

Націоналістичні ідеологічні групи й УВО, звідки поступово відгалужувалися інші політичні напрями, зближувалися між собою. Вони об'єдналися на Першому конгресі українських націоналістів, що відбувся у Відні 1929 р. На цьому Конгресі було створено Організацію українських націоналістів (ОУН) і її лідером проголошено Коновальця. ОУН мала поєднати функції «підпільної армії», яка бореться з іноземними правителями України, і політичного руху, фактично партії (хоча цього слова уникали), що прагне до панівної ролі в українському суспільстві.

Згідно з програмою ОУН, найвищу ціль — національну незалежність — належало здобути революційними засобами. Українські маси повинні були залишатися у стані постійної готовності, щоб не допустити консолідації влади «окупантів». Акти терору, вияви громадянської непокори, місцеві сутички та повстання мали перерости в майбутньому у велику пожежу, з якої народиться незалежна українська держава. Націоналісти категорично відкидали будь-яке пристосування політики України до існуючого стану справ, яке викривали як ганебний опортунізм і зраду національних ідеалів. Вони принципово відмовлялися співпрацювати з іншими українськими партіями і політичними рухами, які, за їхніми словами, були забарвлені опортунізмом. ОУН бачила майбутню незалежну Україну як диктаторську однопартійну державу. Націоналісти не дуже вдавалися у соціальні й економічні питання, але, в загальних рисах, висловлювалися за «національну солідарність», тобто за суспільний лад, в якому боротьба між класами та групами з різними економічними інтересами поступово згасала б. Можна обгрунту-

вати кілька причин того, чому інтегральний націоналізм заперечував демократію: переконаність у тому, що насамперед демократія була причиною падіння української державності у 1917—1921 рр.; незадоволення західними демократичними державами, що відмовилися визнати і підтримати українську націю; прагнення перевершити успіх російських більшовиків і диктаторський режим Пілсудського в Польщі; а також усвідомлення того, що жорстокості й цинізму цих іноземних гнобителів можна протистояти лише такими ж безоглядними, безжалісними засобами.

У процесі свого природного зростання український інтегральний націоналізм, безсумнівно, брав собі за зразок сучасні йому фашистські рухи і режими на Заході. Така орієнтація посилювалася з огляду на міжнародну політику. Оскільки багато українців, крім інтегральних націоналістів, відчували нестерпність існуючої міжнародної системи, вони дивилися, зрозуміло, на ті держави, від яких можна було чекати перегляду та скасування Версальської системи. Інтегральні націоналісти, усвідомлюючи свою ідеологічну спорідненість із західним фашизмом, мали змогу отримати політичний вигравш на прагненні до міжнародних змін, дуже поширеному в українському суспільстві. Нехтуючи застережливі голоси небагатьох далекоглядних публіцистів, українці загалом недооцінювали небезпеку, яку представляла для їхнього народу фашистська Німеччина. Вони покладалися на той факт, що німецькі й українські етнічні ареали не перетинаються, і були впевнені, що під час великого європейського перевороту Німеччина у власних інтересах, як це було в часи Брест-Литовського договору, буде змушена задовольнити українські вимоги.

Десятиліття з 1929 по 1939 р. було періодом швидкого поширення руху інтегральних націоналістів. Штаб ОУН перебував за кордоном, але основним полем діяльності були етнічно українські землі в Польщі. Згідно з доктриною націоналістів, революційна боротьба повинна була вестися проти всіх «окупантів» водночас, але фактично терористична діяльність ОУН була спрямована тільки проти Польщі. Антиросійська позиція націоналістів того часу виражалася в принагідних спробах убивства радянських дипломатів та у запеклій боротьбі проти будь-якого прояву комуністичних симпатій серед українців за межами СРСР. Націоналісти змогли повернути на свій бік велику частину революційно настроєного елемента серед населення Галичини і Волині, на який колись мала вплив Комуністична партія Західної України. Особливим успіхом ОУН було те, що вона здобула надійну підтримку серед молоді. Інтегральний націоналізм мав характер молодіжного руху, й антагонізм між ОУН і традиційними демократичними партіями набув психологічного виміру конфлікту поколінь. Хоча старі партії залишали за собою роль офіційного виразника інтересів української меншості в Польщі та керівництво «легальними» громадськими організаціями (кооперативи, освітні заклади), які толерував польський уряд, їхню позицію дедалі більше підірвало націоналістичне підпілля.

Піднесення інтегрального націоналізму треба розглядати на історичному тлі 1930-х рр. Для українського народу це був винятково трагічний період: час сталінської чистки і звірств в Радянській Україні та всезростаючого шовінізму і гніту польського уряду на Західній Україні. У таких умовах націоналістичний рух виступав втіленням палкого бажання українського народу вижити. Атмосфера героїзму і самопожертви, що охоплювала ОУН, приваблювала тисячі молодих ідеалістів — чоловіків і жінок. Ні млява опо-

зіція старіших демократичних партій, ні репресивні заходи польської адміністрації не були спроможні зупинити цю хвилю. Прогалини, утворені в лавах організації арештами, легко заповнювалися новими членами. У польських тюрмах і концентраційних таборах палка молодь перетворювалась на твердих професійних революціонерів — категорію людей, раніше не відому на Західній Україні. У ті роки в Галичині та на Волині побутував вислів, що «тюрма — це український університет». Але за таке перетворення довелося згодом важко заплатити — людським життям, поламаними долями. Для небайдужих спостерігачів, навіть для тих, хто сам брав участь у цьому русі, стало з часом очевидним, що український інтегральний націоналізм має серйозну внутрішню хворобу. Це призвело до притуплення морального відчуття, що виявилось у застосуванні фізичного і морального терору проти українських політичних опонентів. Волонтаристський характер націоналістичної ідеології, опора на «міф», а не на знання завадили відчутти реальність об'єктивно, а отже, зробити раціональні й відповідальні висновки. Хоча інтегральний націоналізм підніс войовничість і життєздатність українського народу в часи великих потрясінь, він разом з тим знизив рівень його громадянської зрілості.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Роки другої світової війни принесли заразом апогей і кризу інтегрального націоналізму. Захоплення Радянським Союзом галицько-волинських земель восени 1939 р. призвело до занепаду українських демократичних партій у тому регіоні, тоді як нелегальна ОУН змогла зберегти свою підпільну структуру. До того ж націоналісти зберегли власне монопольне панування серед численних українських емігрантів у Німеччині й окупованій Німеччиною Польщі. Але саме в той час, коли перед ОУН відкривалися найбільші можливості, відбувся розкол в її рядах. Він був викликаний боротьбою за право стати наступником Коновальця, засновника і керівника ОУН, вбитого радянським агентом у 1938 році. Дві фракції, які змагалися між собою, одержали назву за прізвиськом своїх вождів Андрія Мельника (1890—1964) і Степана Бандери (1909—1959) — мельниківці та бандерівці. Спочатку розкол не мав ідеологічного підтексту: обидві групи були прихильниками тієї ж тоталітарної ідеології і називали себе Організацією українських націоналістів. Однак конфлікт мав також психологічний вимір. Прихильників Мельника можна було знайти серед зріліших і поміркованіших членів ОУН, ветеранів війни періоду 1917—1921 рр. і старих емігрантів, що прожили більшу частину свого життя за кордоном. Бандерівці, натомість, були «младотурками» руху, і їхня фракція приваблювала професійних революціонерів із Західної України, багато з яких щойно повернулося з польської тюрми. Жахливий розкольницький конфлікт, який незабаром виродився у взаємні нападки і тероризм, підірвав спробу націоналістів забезпечити єдність і керівництво українським рухом у критичний час.

Німецька окупація України тривала протягом трьох років (1941—1944). У щоденному житті українського народу переважали економічні злидні та всепоглинаюча турбота за виживання. Страшенна жорстокість і нічим не прикрашений колоніалізм німецького окупаційного режиму надто добре знали й без пояснень. Слід зазначити, однак, що, вдаючись до за-

стосування масового терору, фашисти не змогли встановити такий контроль за українським суспільством, як це зробили російські більшовики. Хоча всяке автономне інтелектуальне життя в Українській РСР 1930-х рр. припинилося, під час німецької окупації відбувався досить жвавий нелегальний обмін думок.

Обидвом групам ОУН, а особливо ініціативнішим бандерівцям, вдалося поширити таємну мережу із Західної України на колишні радянські території східно-центральної України, де вони дістали значну підтримку. Бандерівська фракція забезпечила ядро партизанських сил, — Української Повстанської Армії, — операції яких, що проводились одночасно проти фашистської Німеччини і Радянської Росії, були могутнім свідченням народного прагнення до національної незалежності, яку відстоювано за найнесприятливіших умов.

Конфронтація з гітлерівською системою, з одного боку, і з реальністю східно-центральної (колишньої радянської) України — з другого, стимулювала виникнення ревізійністських тенденцій на інтелектуально гнучкіших ділянках націоналістичного руху. Ці зміни відбувалися у напрямі лібералізації ідеології інтегрального націоналізму: наголошування по-новому на правах особи, відкидання етнічної і расової виключності, толерантність до філософського плюралізму (на противагу колишній прихильності до обов'язкового «ідеалізму»), а також спроба сформулювати привабливу соціальну й економічну програму, яка б поєднала найкращі риси соціалізму і капіталізму. Однак ці зміни, хоч і були значними, не зробили націоналістичний рух демократичним. Фашистський авторитаризм глибоко вкоренився у націоналістичній свідомості, а ревізійністські тенденції контролювали ортодоксальні прихильники обох фракцій. Навіть найзавзятіші ревізійністи націоналізму не були однозначними у вирішальних питаннях політичного плюралізму і представницького уряду. Слід також взяти до уваги короткочасність періоду, в який розвивалися ці події, що не дало їм дозріти. Після відновлення Радянської влади залишки націоналістичного підпілля продовжували свою діяльність ще кілька років до їх остаточного викорінення на поч. 1950-х рр. Програмні положення, що випливали із підпілля, на той час уже втратили специфічні риси старої ідеології ОУН (за винятком, звичайно, мети — національної незалежності), і їхній загальний напрям можна визначити як відображення світогляду демократичного соціалізму.

Українські демократичні сили в роки війни були у невідповідному становищі, бо не були підготовлені до підпільної роботи, а умови того часу не дозволяли їй організувати відкрито. Люди демократичних переконань знаходили вихід у неполітичного характеру культурній і милосердній діяльності, яку німецька влада частково толерувала. Умови такої діяльності були кращими в Галичині, ніж на колишній радянській території. Український Центральний Комітет у Кракові і Львові зміг надавати значні послуги населенню Галичини в галузях освіти і соціального забезпечення. Цей орган, хоч зовнішньо і погоджувався з вимогами гітлерівського «нового порядку», складався здебільшого із членів колишніх західноукраїнських демократичних партій і громадських організацій. Подібний центр з'явився на протилежному кінці України, в Харкові. Та зона, біля лінії фронту, була під військовою адміністрацією, й умови там були менш репресивними, ніж умови Рейхскомісаріату Україна, який охоплював центральну частину країни.

Треба відзначити один важливий факт. Двадцять років радянської влади

не стерли з народної пам'яті спогади про Українську Народну Республіку, а ім'я Петлюри все ще мало велику популярність. Це стосується не тільки декількох представників старої інтелігенції, яким вдалося вижити, але й багатьох молодих людей, які не могли пам'ятати дорадянські часи. По всій східно-центральної Україні виникали неформальні гуртки, члени яких, не маючи жодної формальної політичної програми, демонстрували вірність традиціям демократичної української держави 1917—1921 рр. Порівняно з густою мережею підпільних осередків, які створювали інтегральні націоналісти, демократичний напрям залишався неусталеним і початкующим, однак він мав ширшу базу. Він репрезентував потенційну силу, яка за несприятливих обставин того часу не могла знайти потрібного вираження. Тільки у повоєнні роки цей рух все-таки викристалізувався в Українську Револьюційну Демократичну Партію (УРДП), яка була створена у таборі біженців у Західній Німеччині. Лідером цієї партії був письменник і журналіст Іван Багряний (1907—1963), колишній в'язень радянських концентраційних таборів. УРДП знаходила своїх прихильників головню серед емігрантів із східно-центральної України. Це треба розглядати як перевтілення старого демократично-народницького напрямку, який намагався врахувати досвід радянського періоду 1920-х і 1930-х рр.

Роки другої світової війни дали новий поштовх українському комунізмові. Свіжі жахи німецької окупації певною мірою загніли трагічні спогади про 1930-ті рр. У такий історичний збіг обставин, коли не було реальних перспектив досягнення національної незалежності, багато українців віч-на-віч з абсолютною фашистсько-радянською альтернативою відчували, що якщо була якась надія для їхньої нації в радянській республіці, то в німецькій колонії — ніякої. Цей висновок підкріплювався радянською пропагандою воєнного часу, яка застосовувала українські патріотичні символи, розумно будувала інсинуації, що «помилки» 1930-х рр. ніколи не повторяться, маючи на увазі, що в майбутньому ставлення до українського народу буде значно кращим. Якщо прийняти тезу, що поразка і вигнання німецьких завойовників було першою і головною метою, то з цього логічно випливає, що треба також прийняти радянську систему і потребу продовженого українсько-російського союзу під гегемонією Москви. Таким чином, нове покоління українських комуністів, більшість з яких воювала як офіцери в Радянській Армії і в партизанських з'єднаннях, було підковане досвідом воєнної пори. Мало хто, однак, мав якийсь, хоча б номінальний зв'язок із традиціями робітничого руху і революційного марксизму. В останню чверть століття, а саме після смерті Сталіна і приходу до влади Хрущова, люди такого складу сформували керівну партію й урядові кадри в Українській РСР.

СУЧАСНА СИТУАЦІЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Визначною подією в інтелектуальному житті України є поява у 1960-ті рр. групи одвертих дисидентів. Праці Івана Дзюби, Святослава Караванського, Вячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Михайла Осадчого, Євгена Сверстюка та інших розповсюджувалися в Радянській Україні нелегально, друкувалися за кордоном як в оригіналі українською мовою, так і в перекладах і привертали увагу всього світу.

Слід відзначити деякі питання стосовно підгрунтя українських дисидентів. Більшість із них — молодь віком до тридцяти років, що народилася і вивчилася за радянської системи. Цей факт свідчить про абсурдність ярлика «буржуазний націоналізм», який їм намагається приклеїти офіційна пропаганда. За соціальним статусом усіх їх: письменників, літературних критиків, художників, істориків, педагогів, журналістів — можна ідентифікувати як типових інтелігентів. Географічно вони представляють всі регіони України, в тому числі такий сильно зрусифікований, як Донбас. Чисельно це маленька група. Загальна кількість осіб, так чи інакше причетних до цього руху, не перевищує 1000 на 47 000 000 населення республіки (за переписом 1970 р.). Однак існують докази, що визнаних дисидентів — чоловіків і жінок справді виняткової громадянської мужності — слід розглядати як видиму вершину значно більшого айсберга. У «легальній» літературі та наукових публікаціях із Радянської України можна часто знайти ідеї аналогічні до тих, що їх висловлюють дисиденти, але подані у приховано-алюзійній формі. Ми навіть схильні припускати, що дисиденти відчували симпатію і мали таємну підтримку декого з керівних кіл республіки. Врешті, треба зазначити, що українські дисиденти ретельно сторонилися всякої зовнішньої організації. Рух, здавалося, набрав форми розгалуженої сітки неформальних особистих контактів.

Ідеї, сформульовані виразниками українського дисидентства, можна підсумувати за двома напрямками. До першої групи належать положення загальноновизвольного характеру: протести проти ущемлення людських і громадянських прав і особливо проти заперечення духовної свободи. Друга група включає питання специфічно національного характеру: протести проти урізування конституційних державних прав Української РСР, знекровлення і спотворення культурного надбання нації, дискримінації української мови в освітньому та громадському житті, вимоги забезпечення культурних прав українським меншостям, що проживають в інших частинах СРСР.

Добре відомо, що дисиденти в останні роки піднесли свій голос не тільки на Україні, а і в Росії. Дуже повчальним є порівняння ідей українських і російських дисидентів. У плані загальноновизвольних положень і цілей ці два рухи в основному збігаються, але між ними є суттєве розходження стосовно національних проблем. Хоча російські дисиденти й осуджують етнічну дискримінацію в СРСР (наприклад, антисемітські тенденції в уряді чи вигнання кримських татар зі своєї батьківщини), вони займають обережну позицію в питанні про право неросіян на національне самовизначення. Складається враження, що навіть ті росіяни, які не задоволені багатьма аспектами існуючої системи, не хочуть чинити їй опір у такій мірі, щоб це могло зашкодити цілісності російської імперської держави і послабити її міжнародну позицію. Розуміння того, що лібералізація може зашкодити російським великодержавним інтересам, також є причиною безсилля й ізольованості російських дисидентів у межах своєї національної спільноти. Комуністичний уряд може претендувати на ту честь, що він підняв Росію на вершину безпрецедентної влади і престижу. Відмежування російського патріотизму від радянського режиму може відбутися тільки при серйозних поразках, яких зазнав би СРСР у міжнародній політиці. Така гіпотеза підтверджується ходом історії. У старій Росії реформа або революція регулярно супроводжувалися невдалими зовнішніми

війнами: Кримською, Балканською, Японською і, нарешті, першою світовою.

Тепер видно, що український дисидент, у цьому плані, в дещо іншому становищі, ніж його російський партнер: він не стримується, а формується національними почуттями. Національний аспект забезпечує ідеологічний комплекс великого емоційного заряду, до якого схильні тяжіти всі інші тривоги і кривди, що ними переповнене суспільство, і навколо якого за сприятливих обставин вони можуть легко об'єднатися. Таким чином, ідеї українських дисидентів мають потенційно високий заряд серед широких верств народу, хоча на даному етапі кількість їхніх активних носіїв досить обмежена. У багатьох українських родинах є люди, які ще за пам'яті сьогоденного покоління у той чи інший час жертвували собою заради національної справи або зазнавали переслідувань за неї. Такий досвід залишає незабутній слід на колективній свідомості суспільства, в якому родинні зв'язки ще дуже міцні. Це глибоке джерело, з якого черпає силу сьогоднішня інтелігенція на Україні. Після десятиліть ідеологічної обробки та неодноразового промивання «мозку» нації, її інтелектуальної еліти, утвердження незалежної української думки є феноменом великого історичного значення.

Якщо застосувати до найважливішого дисидентського руху в Радянській Україні запропоновану вище у цій праці модель чотирьох напрямів, то найбільш відповідним є віднести його до традиції національного комунізму. Українські дисиденти, як правило, не виступали з нападками на основи марксистсько-ленінської філософії, не заперечували ні економіку соціалізму, ні радянську політичну систему, ні навіть перебування Української Республіки в складі СРСР. Вони тільки критикували спотворення цієї системи і закликали повернути радянську дійсність до справжніх ленінських принципів, особливо в галузі національної політики. Дзюба, мабуть найяскравіший представник українських дисидентів, постійно посилається на праці Леніна, на колишні резолюції Комуністичної партії і на тексти конституцій СРСР та Української РСР і радянські закони.

Радянознавці вже зазначили спадкоємний зв'язок між національними ухильниками українського комунізму, такими, як Шахрай, і сучасними дисидентами, такими, як Дзюба. Однак між поколіннями «двадцятих» і «шістдесятих», розділених чвертю століття сталінського режиму, існує відчутна різниця, на якій треба спинитися детальніше. Комуністична ідеологія революційної і ранньої пореволюційної епохи була гарячою вірою в близьку радикальну зміну людини і суспільства. Цей хіліастичний міф прекрасно виразив письменник-комуніст Хвильовий у своєму баченні «загірної комуни». На відміну від сильних ідеологічних мотивацій ранніх більшовиків,— як ортодоксальних, так і ухильників,— підхід до марксизму-ленінізму сьогоденних дисидентів видається здебільшого прагматичним. Вони шукають у «класиків» аргументів, які б допомогли їм досягнути бажаних реформ. Вони стараються довести, що Ленін був ліберальніший у національних питаннях, ніж сьогоденне керівництво КПРС, і що повага до українських національних прав сумісна з принципами соціалістичної економіки і радянської політичної системи. Таке прагматичне використання марксизму-ленінізму, звичайно, властиве й службовцям радянських установ, тільки останні застосовують його не так, як дисиденти, а для того, щоб забезпечити ідеологічну законність до status quo і щоб раціоналізувати сучасну діяльність уряду.

Хоча серед сучасних українських дисидентів найбільш виражене націонал-комуністичне крило, вивчення відповідної літератури вказує на існування й інших напрямів думки. Праці Валентина Мороза, наприклад, виявляють риси, близькі інтегральному націоналізмові міжвоєнного періоду: постулат про те, що особиста моральна чистота ставиться понад усе інше; гостре неприйняття реальної політики, якщо вона вимагає пристосування до умов, несумісних з особистою або національною честю; виразно волюнтаристський склад думок. На противагу Дзюбі, Мороз приділяв мало уваги конституційним і громадським питанням, він також відмовлявся від будь-яких цитат «класиків» марксизму. Його найбільше хвилює збереження безкомпромисного національного характеру незалежно від будь-яких міркувань політичної доречності. Наголошення на першості волі і характеру було важливою частиною ідеології інтегрального націоналізму. Слід уточнити, однак, що ні Мороз, ні будь-хто інший з-поміж сучасних українських дисидентів не виявляли й тіні специфічно фашистських рис із старої програми ОУН: прославляння однопартійної держави і диктатури, проповідування етнічної винятковості, свідомого ірраціоналізму та антиінтелектуалізму. Прихильникам таких поглядів на перешкоді стояв волелюбний і гуманістичний світогляд українських дисидентів.

Комунізм та інтегральний націоналізм репрезентують два молоді революційні напрями української політичної думки. Чи можна також стверджувати про наявність ознак двох давніших напрямів, демократично-народницького і консервативного? На це можемо відповісти ствердно. Ми вже вказували на визвольний характер ідей українських інакодумців і їхній захист прав людини й інтелектуальної свободи. Вони теж висунули пропозиції щодо підвищення життєвого рівня і добробуту народу, а також усунення існуючих дискримінаційних заходів щодо селянства. Окрім дисидентської літератури, знаходимо і в академічних та інтелектуальних колах Радянської України свідчення зростаючого інтересу до спадщини дореволюційних демократично-народницьких мислителів. Наприклад, вибрані твори Костомарова і Драгоманова в останні роки з'явилися новими (хоч і сильно відцензурованими) виданнями, і кількість наукових досліджень, присвячених їм, зростає.

Важливим феноменом інтелектуального життя сьогоденної України є відчутне повернення до національних традицій. Через офіційні обмеження і перешкоди цей рух набрав здебільшого неполітичної, культурної форми. Він проявляється багатопланово і включає курс на збереження і реставрацію історичних пам'яток; відродження народних традицій і промислів та пристосування їх до сучасних міських умов; регулярне висвітлення історичних тем в художній прозі та поезії, працю вчених, спрямовану на повернення культурної спадщини народу. В інших країнах, де національне життя ніколи не переривалося, така діяльність може вважатися буденною. Однак у випадку України з її трагічним, покаліченим розвитком таке змагання до історично неперервної культурної ідентифікації нації має політичну значимість.

Попереднє твердження наштовхує на дискусію щодо консервативного елементу в сучасному українському інтелектуальному житті. Термін «консерватизм» у Радянському Союзі має негативне забарвлення, але відсутність назви не заважає існуванню явища. Консервативне спрямування характеризується двома рисами: сильне дотримання традиції і безперервності (на від-

Бо в кожній рукописній книжці є якась особливость. В кожній
сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.

Але в кожній рукописній книжці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.
В кожній сторінці є якась особливость. В кожній сторінці є якась особливость.

Фрагмент першої сторінки «Книги буття українського народу»
М. Костомарова. 1845—кін. 1846 рр.

міну від есхатологічного і футуристичного поглядів на суспільство), а також висока повага до законних і спокійних способів діяльності (на противагу революційному запереченню попередньої і усталеної форми). Застосовуючи ці критерії до сучасної ситуації на Україні, ми вже відзначали посилену вірність культурним традиціям. Щодо другого пункту, то сама радянська панівна верхівка останнім часом стала консервативною настільки, що намагається відмовитися від деспотизму і наблизитися до моделі правової держави. (У процесі цього вона щораз то більше поринала у внутрішні суперечності, бо природа тоталітарного диктату несумісна з вимогами справжньої влади закону.) Що стосується українського дисидентства, то вже наголошувалося на його законному і конституційному характері. Воно намагалось діяти як реальна опозиція в межах існуючої системи. Метою українських дисидентів було не знищити існуючі інституції, а пристосувати їх для сприяння громадським правам, загальному добробуту і українським національним інтересам. У цьому смислі українських дисидентів можна назвати «консервативними реформаторами». Така інтерпретація допомагає зрозуміти ставлення Дзюби і його товаришів до державності Української РСР. На їхній погляд, структура політичної влади Радянської України, незважаючи на всі її явні недоліки, є внутрішньою формою, яку не треба руйнувати, а навпаки, зміцнювати і поступово наповнити новим, життєздатним змістом. Така концепція дуже перекується зі способом мислення патріотичної козацької старшини XVIII—поч. XIX ст. (що відображено, наприклад, в «Історії Русів»), яка мотивувала свій протест проти запровадження петербурзького централізму Переяславським договором як конституційним актом, що гарантує статус автономії їхньої нації. За практикою історичної діалектики, радянський конституційний устрій, що виник внаслідок великого революційного вибуху і насаджений українському народові вищою зовнішньою силою, набув характеру «історичних» прав. Майбутнє покаже, чи спроба сучасних українських дисидентів сформулювати національну політику на платформі радянського зразка історичного легітимізму буде успішнішою, ніж прагнення їхніх попередників двома століттями раніше. Така політика могла мати успіх тільки тоді, якщо на захист українських державних і політичних прав стали б керівництво КПУ й адміністративна та економічна еліта республіки. Це означало б поворот до політики Скрипника, лояльного більшовика, який, не вагаючись, виступив за інтереси Радянської України в 1920-х рр. Умови для цього сьогодні деякою мірою сприятливіші, ніж колись, оскільки члени КПУ здебільшого є українці за національністю. З другого боку, сучасне керівництво КПУ є продуктом конформістської сталінської доби і воєнного періоду. Основним моментом особистої філософії цих людей є насолоджуватися всіма благами, які пропонує життя, а в інших справах виявляти виняткову обережність. Зміна може відбутися з появою нового покоління лідерів, які вже не будуть пам'ятати сталінізм та другу світову війну і менше боятимуться утверджувати права свого народу.

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

Ще залишається спинитися на ролі української діаспори. Загальна кількість людей українського походження в країнах Західної Європи, Північної й Південної Америки та Австралії становить близько двох мільйонів.

Українська еміграція формувалася кількома хвилями, починаючи з економічно спричиненого виїзду за океан в 1890-х рр. і закінчуючи війською депортацією осіб переважно з політичних мотивів. Українці в діаспорі зазнають поступової, але неминучої асиміляції, і цей процес вже охопив різні покоління і професійні групи. Збереження національної самобутності українськими емігрантами та їхніми нащадками посилюється усвідомленням того, що ситуація на Україні ненормальна і що їхні рідні там зазнають пригноблення. Таке переконання ставить українців у діаспорі перед моральним обов'язком і наділяє їх відчуттям історичної місії: працювати для визволення батьківщини. Деякою мірою такий обов'язок надає всій українській діаспорі відтінку політичної еміграції, незалежно від часу й обставин, за яких окрема особа чи її предок виїхали з України.

Добре відомо, що спільноти в екзилі схильні зберігати у закостенілій формі склад і спосіб мислення, які зі зміною обставин вже втратилися у країні, звідки вони походять. Таким чином, кожна політична течія, від монархізму до комунізму, яка побутувала на Україні за останні два—три покоління, все ще має своїх виразників серед української діаспори. Політично найвиразнішими є повоєнні емігранти. Крім збереження своїх закладів і організацій (включаючи «уряд у вигнанні» зі штабом у Мюнхені, який вважає себе наслідником уряду Української Народної Республіки 1917—1921 рр.), вони також значною мірою перейняли керівництво над старішими громадськими організаціями у Сполучених Штатах і Канаді. Така перевага «нової» еміграції сприяла войовничо антикомуністичним настроям серед більшості української діаспори, за винятком невеликих «прогресивних» (прорадянських) груп поселенців давнішого часу в Північній Америці.

Українська діаспора не настільки чисельна і сильна фінансово, щоб чинити тиск на політику урядів західних держав. Тим більше, що їхній політичній ефективності шкодить спадщина інтегрального націоналізму. Осередки ОУН надалі відіграють головну роль у житті української еміграції. Хоча з роками вони стали поміркованішими, властива їм тоталітарна ментальність віддаляє їх від політичного клімату західних демократій та від визвольних тенденцій у теперішній Радянській Україні. Це також було причиною не одної політичної помилки: нерозуміння захисного характеру американської політики стримування; культивування фальшивих надій, пов'язаних з так званою програмою визволення часів Ейзенхауера—Даллеса; опора на праві екстремістські групи у США і Західній Європі; співпраця з китайськими націоналістами у Тайвані; неправильне розуміння характеру і цілей сучасного дисидентського руху в Українській РСР. Демократичним групам у діаспорі не вдалося створити своєї вагомості альтернативної політики. Щодо загальної маси українських емігрантів, то вона надто зайнята щоденними турботами і з сентиментальних міркувань часто схильна вірити тим лідерам, що демонструють свій «суперпатріотизм», енергійно вимахуючи блакитно-жовтим прапором.

Висловлені вище критичні зауваження не означають, що українську діаспору треба викреслити як політичний чинник. Навпаки, вона виконує важливу роль, центр тяжіння якої, однак, припадає на іншу сферу, ніж пусте і самовпевнене позування політиків-емігрантів і професійних лідерів общини. Значення діаспори підтверджує величезна пильність, з якою радянська влада спостерігає за всім, що діється серед українців за кордоном.

Справжня роль діаспори полягає в тому допоміжному, але важливому впливі, який вона робить на еволюцію українського народу. Сам той факт, що вільна українська політична думка і культурне життя існують на іноземному ґрунті, надає сили інтелектуальному процесові в Українській РСР. Сучасна діаспора не породила великих своєрідних політичних мислителів, рівних Драгоманову чи Липинському, але українські вигнанці видають кілька серйозних бюлетенів суспільної думки і літературних журналів. Українські наукові організації, установи і літературні групи діють у Західній Європі та Північній Америці. Письменники, художники і науковці еміграції, серед яких є визначні постаті, дали твори, які міцно ввійдуть в історію української культури. Оскільки вони могли вільно розкривати і застосовувати заборонені в СРСР підходи, їхні праці доповнюють і стимулюють культурний процес у Радянській Україні, який був втиснений у прокрустове ложе. Доступ до творів діаспори на Україні, звичайно, дуже обмежений, але різними можливими каналами інформація, хоч і частково, усе ж доходить до зацікавлених кіл. Представники творчої інтелігенції намагаються використовувати всяку можливість, щоб налагодити контакти з колегами-співвітчизниками за кордоном. Кожного, хто був учасником таких обмінів, справді вражає один факт: їхня всепоглинаюча емоційна теплота, зовсім не подібна на офіційну радянську оцінку «буржуазно-націоналістичної зграї». Нерідко можна почути, як представники інтелігенції Радянської України висловлюють особисту повагу і захоплення особистістю того емігранта, на якого радянська преса звалоє образливі звинувачення. Спорадичні спостереження свідчать, що впливові представники інтелігенції Української РСР використовують позитивні результати діяльності еміграції як важелі тиску, спрямованого на те, щоб добитися поступок в культурній сфері. Усі зазначені в цьому абзаці аспекти стосуються культурної сфери, але не можна не зауважити їхнього сукупного політичного ефекту. Найменшого потепління стосунків буде достатньо для початку політичного діалогу між демократичними представниками інтелігенції з діаспори і реформістською частиною партійної і безпартійної інтелігенції Радянської України. Така можливість дуже тривожить не тільки радянську еліту, а й консервативно настроєних емігрантів.

Звичайно, не треба забувати, що існує близько семи мільйонів громадян Радянської України, які мають родину за кордоном. Із послабленням обмежень у листуванні та подорожах, що мали місце в минулі десятиліття, численні розлучені сім'ї відновили прямі контакти. Щорічно тисячі українців відвідують своїх родичів у «старому краї». Для суспільства, яке багато років було герметично ізольоване від навколишнього світу, такі контакти можуть мати тільки благотворний вплив. Український народ, що живе під радянською владою, підтримує усвідомлення того, що їхні родичі в інших країнах думають про нього і бажають йому допомогти.

Чимале значення діаспори полягає в тому, що вона служить Україні зв'язком з навколишнім світом. Радянська влада намагалася звести до мінімуму особисті та службові контакти між українськими вченими і діячами культури та їхніми колегами у західних, демократичних державах. Вона, без сумніву, воліла б, аби світ забув про існування України. Тому відповідальність за те, щоб світ знав про ситуацію в Українській РСР і українські проблеми, повністю лежить на вчених із діаспори. Важливість їхнього завдання підтверджується ще й тим, що, особливо в англословних

країнах, знання про Україну були, а часто й залишаються дуже спотвореними. Складність у тому, що у понятті про східних слов'ян над вченими Заходу тяжіє позиція централізму, властива науковим традиціям імперської Росії.

Однак за останні двадцять років ситуація в цьому плані дещо поліпшилась. Можна назвати кілька серйозних недавніх праць англійською мовою, що стосується України, і вже не є незвичним те, що українська тематика розглядається у наукових журналах і на професійних зустрічах. Така зміна відбувається через збільшення кількості слов'янських і східноєвропейських досліджень та завдяки працям вчених українського походження, особливо тих, що працюють в університетах і коледжах Америки та Канади. Те, що вже висвітлено, є поки що скромним початком. Широкі пласти української історії і культури ще не представлено монографічними дослідженнями англійською чи будь-якою іншою західноєвропейською мовою. Однак академічні кола Сполучених Штатів і Канади вже принаймні знають про існування України як потенційної для вивчення сфери. Централістський погляд, що згадувався вище, ще далеко не викорінено — такий спосіб мислення дуже міцний і неподатливий до зміни, але він вже став сумнівним. Інформація про Україну надходить уже не тільки з ворожих джерел. Це можна розглядати як важливий позитивний крок.

Хоча зміни в інтелектуальній сфері не мають впливу на сучасну політику західних держав, не слід недооцінювати їхнього безсумнівного політичного значення для майбутнього. Висловлюючись стисло, наукові та культурницькі змагання української діаспори становлять істотну частину боротьби українського народу за краще життя і нічим не обмежені національні права.

ПІДСУМКИ І ПРОГНОЗИ

Історики дуже обережні, коли йдеться про передбачення. Але оскільки останнім часом футурологія здобула академічне визнання, відважимося висловити деякі прогнози щодо напрямку, яким далі розвиватиметься українська політична думка. Це, очевидно, може бути не більше як узагальнення досвіду минулого, і висновки матимуть гіпотетичний характер.

1. У результаті територіального об'єднання українських земель у межах однієї держави майбутні ідейні напрями і політичні рухи будуть менш різні, ніж у минулому. Цілком можливо, проте, що певні області з виразними географічними й історичними особливостями (наприклад Закарпаття) будуть зберігати регіональну самобутність. Однак регіоналізм відіграватиме у межах об'єднаної української нації лише другорядну роль.

2. Українці в минулому були переважно селянським народом, і це відбилося на їхній ідеології. Народництво, основна течія другої пол. XIX — поч. XX ст., орієнтувалося на селянина. Консервативний напрям також мав аграрний відтінок. Однак соціальна структура України зазнала серйозної зміни за минуле півстоліття. Тепер майже половину українців становить міське населення, і темпи урбанізації будуть зростати. Незважаючи на те, що комуністична влада з 1930-х рр. проводила свідому політику русифікації міст, на Україні з'явилися свій робітничий клас і міська технічна інтелігенція. Остання група виконує роль, аналогічну ролі середнього класу в західних суспільствах. Отже, логічним є припущення, що українська

суспільна думка і політичні програми в майбутньому менше визначатимуться селянським питанням, ніж у минулому. Все ж цілком можливо, що зазначене «селянське питання» ще довго буде характерною рисою українського життя і думки. Цей висновок впливає не тільки з того, що темпи урбанізації українського суспільства порівняно менші, ніж у західних країнах, а також з того факту, що мешканці українських міст залишаються свідомими свого селянського походження і мають багато родинних і емоційних зв'язків зі селом.

3. Імідж інтелектуальної однорідності, що його Радянська Україна, як і весь Радянський Союз, створює перед світом, треба розглядати як явище поверхове і перехідне. Розмаїття думок і позицій не було знищене, а тільки навмисно замовчувалось. Воно все ще заховане в споді, і не лише як пережиток минулого, але і як жива інтелектуальна сила, вироблена заново діалектичною природою суспільства і людської думки. Згідно з офіційною радянською доктриною, ідеологічні розбіжності не мають місця в «соціалістичному» суспільстві, де нібито вже не існує антагоністичних класів. Але ця доктрина не підтверджується, попри величезні зусилля, спрямовані на індоктринацію, пропаганду, та попри репресії, які уряд мусить застосовувати постійно, щоб підтримати враження ідеологічної однорідності. Будь-яке відхилення або навіть часткове послаблення утисків дуже скоро приведе неодмінно до відродження ідеологічного і політичного плюралізму.

4. Чотири напрями сучасної української політичної думки існують і нині, хоча в досить прихованій формі. Такий висновок впливає з досвіду періоду другої світової війни та з дослідження сучасних інтелектуальних настроїв в Українській РСР. За сприятливих обставин традиційні напрями з'являться знову, хоча, звичайно, у новій, зміненій формі. Неможливо оцінити їхню майбутню відносну силу чи передбачити, котрий із них стане головним. Розв'язання цього питання залежатиме не тільки від внутрішньоукраїнських чинників, але і від загального політичного клімату у Східній Європі. Однак найбільш імовірними є дві альтернативи — це або розвиток у націонал-комуністичному руслі (тобто забезпечення фіктивної державності Української РСР реальним наповненням), або, в разі революційного піднесення, поворот до демократії (тобто відродження традицій Української Народної Республіки).

5. Мабуть, найскладнішим аспектом майбутньої еволюції української думки буде проблема синтезу антагоністичних політико-ідеологічних напрямів. Брак такого синтезу був головною причиною падіння незалежної української держави у 1917—1921 рр. З огляду на небезпечне географічне положення країни, вона може політично вистояти тільки за умови, якщо українці будуть здатні мирно розв'язати свої внутрішні суперечності й набути достатньої солідарності, щоб протистояти зовнішнім загрозам і утискам. Громадянська війна — це розкіш, яку Україна не може собі дозволити. Але що може означати отой можливий синтез? Аж ніяк не зведення антагоністичних напрямів до єдиної загальної формули. Це радше процес взаємного зближення. Напрями, які колись тільки протистояли один одному, тепер змушені будуть опанувати мистецтво конструктивного співробітництва. До того як це станеться у практичній політичній сфері й буде узаконене остаточно, воно має спочатку проявитися на інтелектуальному рівні. Рух у цьому напрямі сприятиме широкому баченню історії з охоп-

ленням усіх аспектів національного минулого, навіть тих, які у свій час вважалися несумісними. Потрібен такий спосіб мислення, при якому у Лондоні можна мати одночасно пам'ятники Карлові I й Оліверові Кромвелю. Такий підхід не заперечує ні критику осіб, угруповань чи ідей, ні зайняття якоїсь однієї із двох протилежних сучасних позицій. Але вимагає всеохопного підходу, при якому минулі й сучасні духовні та матеріальні досягнення нації розглядаються як спільне надбання, а не як заслуга тільки якоїсь однієї фракції. Очевидно, що це також включає готовність взяти на себе частку моральної відповідальності за помилки і хиби своєї нації, навіть якщо їх спричинили окремі групи або особи.

З англійської переклала Уляна ГАВРИШКІВ

Ivan LYSIAK-RUDNYTS'KYI

THE TRENDS IN UKRAINIAN POLITICAL THOUGHT

The article by the late historian — Ivan Lysiak-Rudnyts'kyi (1918—1984) discusses the development of main trends in Ukrainian political thought in modern era corresponding to the fourfold structure (populism, communism, conservatism, integral nationalism). The author forecasts that Ukrainian political programmes of the future will be less determined by peasant concerns than in the past although „village background“ will remain a characteristic feature of Ukrainian thought for a long time to come. The most portentous issue in the future evolution of Ukrainian thought will be the problem of a synthesis of antagonistic political-ideological trends. It requires elaborating an attitude to all the nation's past and present spiritual and material achievements as a common inheritance and, secondly, the willingness to accept a share of moral responsibility for one's nation's mistakes and follies even if they were perpetrated by specific groups of individuals.